

SHAXSDA TOLERANTLIK TURLARINING NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI VA UNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Bafayev Muxiddin Muxammadovich
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Psixologiya kafedrasi mudiri, PhD, dosent

Annotasiya: Tolerantlik – faol, boshqalarning fikriga, dunyoqarashiga va harakatlariga notabiiy ravishda bo'ysunish emas, balki faol axloqiy-ma'naviy dunyoqarash va etnoslar orasidagi, ijtimoiy guruhlar orasidagi boshqa madaniyat, millat, dinlar va ijtimoiy muhitlar orasidagi o'zaro munosabatlarda insonni bardosh bilan sabr qilishga psixologik jihatdan tayyorligini ko'rsatib turuvchi faol pozisiya bo'lib, u shaxsda turli xil darajada namoyon bo'ladi.

Tayanch tushunchalar: shaxs, tolerantlik, affektiv, kognitiv, konativ, tolerantlik komponentlari, tolerantlik fazilatlarini, dunyoqarash, qadriyat, pozisiya.

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ВИДОВ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТОЛЕРАНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Бафаев Мухиддин Мухаммадович
Заведующий кафедрой психологии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, PhD, доцент.

Аннотация: Толерантность – активная деятельность, демонстрирующая психологическую готовность к терпению человека в отношениях между другими культурами, национальностями, религиями и социальными средами, между активными морально-духовными мировоззрениями и этносами, а не нейтральное подчинение мнению, мировоззрению и действиям других позиция, которая проявляется в личности на разных уровнях.

Основные понятия: личность, толерантность, аффективные, когнитивные, конативные, компоненты, качества толерантности, мировоззрения, ценности, позиции.

FORMS OF MANIFESTATION OF SPECIES AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROPERTIES OF PERSONALITY TOLERANCE

Bafayev Mukhiddin Muhammadovich
Head of the Department of Psychology, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, PhD, associate professor

Abstract: Tolerance – active activity demonstrating a psychological willingness to tolerate a person in relations between other cultures, nationalities, religions and social environments, between active moral and spiritual worldviews and ethnic groups, and not neutral submission to the opinion, worldview and actions of others position, which is manifested in personality at different levels.

Basic concepts: personality, tolerance, affective, cognitive, conative, components, qualities of tolerance, worldview, values, positions.

Fenomenologik jihatdan tolerantlik (bag'rikenglik, toqatlilik) ikkalasining o'ziga xosligini saqlab qolgan holda "o'zga" ni qabul qilishga o'xshaydi. Shu bilan birga, farqlardan o'xshashlikka o'tish o'ziga xosliklarni tanlash va o'zgartirish orqali amalga oshiriladi. Agar "o'zga" xuddi shunday qilsa, natijaga tezroq erishiladi va biz ikki tomonlama (o'zaro) tolerantlik (bag'rikenglik) haqida gapirishimiz mumkin. Agar "o'zga" buni qilmasa, tolerantlik (bag'rikenglik) bir tomonlama namoyon bo'ladi.

Agar "o'xshashlik – farq" diapazoni aniqlanmasa va o'ziga xoslikni tanlash va o'zgartirish orqali o'zini o'zi belgilash mezonlari noaniq bo'lsa, tolerantlikning predmeti endi ijtimoiy ob'yektlarning (odamlar yoki guruhlar) keyingi o'zaro ta'siri emas, balki noaniqlik (axborot etishmasligi) yoki noaniqlik (axborotning ortiqcha va nomuvofiqligi) bilan tavsiflangan ijtimoiy vaziyat yuzaga keladi. Bunday hollarda biz vaziyatga tolerantlik haqida gapirishimiz va noaniqlikka tolerantlikni mustaqil turlar sifatida ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Shu bilan birga, noaniqlik yoki noaniqlik bilan tavsiflangan ijtimoiy vaziyatlar, ehtimol, odamlar o'zaro ta'sirining ijtimoiy vaziyatlari kontekstidan ko'ra kengroq ko'rib chiqilishi mumkin.

O'ziga xosliklarning mustahkamlanishi va o'zgarishi davrida qaysi psixik jarayonlar eng faol

bo'lishiga qarab, tolerantlikning uchta tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir: affektiv (emosional-sezgi), kognitiv (bilish) va konativ (xulq-atvor). Tolerantlik tarkibida, qoida tariqasida, barcha komponentlar mavjud bo'lganligi sababli, uning diagnostikasi uchun uchta yoki kamida ikkita komponentning ifodalanishi etarli bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, tolerantlikning to'rtta mumkin bo'lgan turi haqida gapirish mumkin: to'liq, emosional-kognitiv, emosional-xulq-atvor va kognitiv-xulq-atvor.

Ijtimoiy psixologiyada tolerantlik namoyon bo'lish turlarini o'xshashlik-farqlarning asosiy diapazonlarini belgilovchi uchta asosga ko'ra tasniflash mumkin:

- ijtimoiy ifodaga ega bo'lgan odamlar o'rtasidagi yosh-jinsiy va individual-tipik farqlar (jins (gender), bolalar, avlodlararo, yoshga nisbatan bag'rikenglik);
- shaxsiy va ijtimoiy-psixologik farqlar (shaxslararo va guruhlararo bag'rikenglik, u bir nechta bo'limlarni o'z ichiga oladi: psixofiziologik, xarakteristik, shaxsiy, ehtiyoj-motivasion, me'yoriy-maqsadli, qadriyatlariga asoslangan, axloqiy-etik, mazmunli, faoliyat uslubi va boshqalar);
- ijtimoiy-madaniy va madaniy-tarixiy farqlar (ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, kasbiy, millatlararo, konfessiyalararo, madaniyatlararo tolerantlik).

Tolerantlikning namoyon bo'lish darajalari u mavjud bo'lgan ijtimoiy-psixologik hodisalarga bog'liq. Tolerantlik o'z-o'zidan shakllanmaydi. U deyarli barcha ma'lum ijtimoiy-psixologik hodisalarni qamrab oladi, Xususan, tolerantlikni ustanovka darajasida (attityud), munosabatlar darajasida, qadriyatlar darajasida guruh va individual me'yorlar, axloqiy va etik me'yorlar, shaxsiy xususiyatlar, faoliyat uslubi, ehtiyoj-motivasion va o'zaro ta'sir maqsadi darajasida ko'rib chiqish mumkin bo'ladi.

Diagnostik tekshiruv nuqtayi nazaridan odamni tolerantlik (bag'rikenglik, toqatlilik) fazilatlarini bilan tavsiflash uchun quyidagilarni aniqlash kifoya:

- tolerantlik asosini qanday tarkibiy qismlar tashkil etadi;
- tolerantlik turlaridan qaysi biri ko'proq rivojlangan va qaysi biri kamroq;
- tolerantlik qaysi darajada eng ko'p namoyon bo'ladi, ya'ni tolerantlikning qaysi shakllarini etakchi deb hisoblash mumkin.

Shundan so'ng, har bir respondent uchun individual ravishda va guruh uchun o'rtacha bo'lgan tolerantlik/intolerantlik namoyon bo'lishining tipologik xususiyatlari va xarakterli belgilari haqida xulosa chiqarish mumkin.

Individual va guruh diagnostikasi to'liqligi uchun tolerantlikning yaqqol ifodalanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni har bir tolerantlik turi bo'yicha respondentlarning shaxsiy va guruh identifikatorining namoyon bo'lish darajasi (barqarorligi) to'g'risidagi ma'lumotlar bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir. Barqaror shaxsiy identivlik tolerantlikni rivojlantirishga yordam beradi, chunki u, u yoki bu sherik bilan samarali o'zaro munosabatda bo'lish uchun ko'proq mos keladigan boshqa o'ziga xoslikni izlash va uni amalga oshirishda ichki "yo'naltiruvchi nuqta" bo'lishi mumkin.

Aksincha, barqaror guruh identivligi tolerantlikning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin, chunki u tashqi "yo'naltiruvchi nuqta" bo'lib, inson faqat o'zi mansub bo'lgan referent guruhni o'zgartirish orqaligina buni o'zgartirishi mumkin. Bu esa, juda murakkabdir. Endi esa, qisqacha tolerantlik komponentlariga to'xtalib o'tamiz.

Tolerantlikning quyidagi komponentlarini ta'riflab o'tamiz.

1. Affektiv komponent – tolerantlik tarkibida qanchalik darajada his-tuyg'u, emosiya va tajribalar qanday ifodalanganligini ko'rsatadi.
2. Kognitiv komponent shaxsning tushunish istagini, o'zgan fikriga qiziqishini, suhbatdoshga e'tiborini ifodalaydi.
3. Konativ komponent – muvozanatli, impulsiv emas, sabrli odamning xatti-harakati sifatida o'zaro ta'sir o'tkazishga tayyorlik sifatida namoyon bo'ladi.
4. Ehtiyoj-motivasion komponent – istaklar, intilishlar, niyatlar, boshqa odamlarga nisbatan bag'rikeng munosabatda bo'lish uchun ijtimoiy ehtiyojni aks ettiradi.
5. Faoliyat uslubi komponenti – barqaror, stabil faoliyat uslubida namoyon bo'ladi hamda uni tolerant sifatida baholash mumkin.
6. Axloqiy-me'yoriy komponent – tolerantlik tarkibiga axloqiy me'yor, majburiyat sifatida kiradi.
7. Qadriyatga yo'naltirilgan komponent – tolerantlikni shaxs uchun ustuvor bo'lgan qadriyat sifatida ifodalaydi.
8. Shaxsiy-semantik komponent bag'rikenglik hodisasida shaxsiy ma'nolarni ajratib ko'rsatadi, inson uchun nima muhimligini, yaxshi, kerakli, maqbulligini belgilaydi.

9. Guruhiy identifikasiya komponenti – shaxsning tolerantligi uning o'zini o'ziga yaqin ijtimoiy guruh a'zosi sifatida aniqlashiga qanchalik asoslanganligini ko'rsatadi.

10. Shaxsiy identifikasiya komponenti – shaxsning tolerantligi uning shaxsiy o'zini identifikasiyalashiga asoslanishini va tolerantlikning mumkin bo'lgan namoyon bo'lish sohalarida o'ziga xosliklarning shakllanish darajasini ko'rsatadi [6].

Boshqa fan sohalarida bo'lgani kabi psixologiyada ham tolerantlikni kundalik va ilmiy tushuncha sifatida farqlash lozim. Biroq, hozirgi zamonaviy adabiyotlarda bunday farqni sezish mushkul. Tolerantlikka berilgan ba'zi ta'riflar bilan tanishib chiqishni o'zi kishini shunday xulosaga kelishga undaydi. Xo'sh, bu ta'riflarning asosiy mazmuni qanday? Ular quyidagi holatda namoyon bo'ladi: «qarama-qarshilik sharoitida hamkorlik qadriyati», «o'zining shaxsiy maqsad va qiziqishlaridan farqlilarini qabul qilish», «eshitganlarning o'z dunyoqarashiga qanchalik nomutanosib bo'lmasin, sabr bilan eshitish, turli fikrlar bilan hisoblashish qobiliyati», «tinchlik va xotirjamlikka intilish». Yuqoridagi keltirilgan barcha ta'riflar shaxsda tolerantlik fenomenining ta'rifi bo'la oladi [4]. Tolerantlik fenomenining differensiallashgan tushunchalariga quyidagilar kiradi:

Tabiiy tolerantlik – yosh bolalarga xos bo'lgan va uning shaxsiy «Men» sifatleri assosiyalashmagan – ochiqlik, mehribonlik, ishonuvchanlik («A» tipli tolerantlik);

Ma'naviy tolerantlik – insonning tashqi «Men»i bilan assosiyalashgan sabr, sabrlilik («B» tipli tolerantlik);

axloqiy tolerantlik – ichki «Men» bilan assosiyalashgan qabul qilish va ishonch tuyg'ulari («D» tipli tolerantlik).

Ushbu tolerantlik turlariga batafsil to'xtalib o'tamiz:

«A» tipdagi tolerantlik – bu boshqa insonni so'zsiz, tabiiy ravishda, boricha qabul qilish unga nisbatan qadrlil va aziz mavjudot sifatida munosabatda bo'lishdir. Bunday tolerantlik yosh bola hayotida katta o'rin egallaydi, chunki uning shaxs bo'lib shakllanish jarayoni hali individual va ijtimoiy tajribalarni his etishga etib bormagan. Tolerantlikning bu turi bolalar psixologiyasi va psixoanalizida etarlicha tadqiq etilgan. Go'dak o'z ehtiyojlariga nisbatan mutlaqo sabrsiz – u ochlik, sovuq, emosional «huvillashga» nisbatan chidamsizdir. U o'zidagi bazaviy ehtiyojlarni qondirilishini o'ziga xos bo'lgan qurol – yig'i bilan talab qilishga moyil. Agar unda boshqa «qurol» bo'lganida edi, u albatta, undan foydalangan bo'lar edi. Keyinchalik ota-onalar o'z farzandlarini sabrlilikka o'rgatadilar, ba'zida esa ayrim kattalar o'z ehtiyojlarini tezda qondirilishini talab etib, «go'dakligicha» qolib ketadilar.

Tolerantlikning «A» tipi yosh bolalarning o'z ota-onalarini, hattoki ular qattiqqo'l munosabatda bo'lganlarida ham – psixologik yoki jismoniy zo'ravonliklar jarayonida ham mehribondek qabul qilishining asosidir. «A» tipdagi tolerantlikning mavjud bo'lishi yomon munosabatning namoyon bo'lishidan psixologik, sub'yektiv himoyalanganlik va ota-onalari bilan ijobiy munosabatni saqlashga yordam beradi.

«B» tipdagi tolerantlik shaxs sifatida o'zini ko'rsatish uchun xarakterli bo'lgan, individning shaxs bo'lib shakllanish jarayonining ixtiyoriy qismi hisoblanadi. Ko'pincha bu tip katta yoshdagilarga xos ekanligini alohida qayd etish lozim. Tolerant shaxs ko'proq bosiqlikka harakat qiladi, u ko'pincha himoya mexanizmlaridan foydalanadi. Biroq ba'zida o'zining hayajonlarini, hissiyotlarini aytmoqchi bo'lgan noroziliklari va agressiyalarini yashiradi. Shuni aytish mumkinki, ko'pincha «B» tipdagi tolerantlik haqiqiy bo'lmagan, qisman namoyon bo'luvchi, shartli, madaniy tolerantlikdir. Ya'ni, bu tipdagi tolerantlikka misol keltiradigan bo'lsak, quyidagicha ifodalarni ko'rish mumkin: «Biz sizga sabr qilamiz, chunki.....», «Sharoit shuni taqozo qiladiki, biz sizga chidashga majburmiz, chunki.....», «Ayni paytda men o'zimdek bo'la olmayman va o'zimni sabrlidek qilib ko'rsatishga majburman....» «Men boshqa narsa haqida o'ylayman, lekin buni oshkor aytish.....»

«B» tipdagi tolerantlik – bu berk, yashirin ichki agressiya bo'lib, bunday sabrlilik bir qarashda sabrsizlikdan yaxshiroq bo'lib ko'rinsa-da, unisi ham bunisi ham tabiatan bir xil hodisalar hisoblanadi. Ularning psixologik asosi bir xil bo'lib, ular orasidagi farq sifat jihatidan emas, faqatgina son jihatidandir. Shuni aytish mumkinki, «D» tipdagi tolerantlik – sabrsizlikning teskari teskari tomoni bo'lib, inson ustidan turli xildagi zo'ravonlik, manipulyasiya, uning sub'yektiv tavsiflarining suiste'mol qilinishidan iboratdir.

«D» tipdagi tolerantlik inson tomonidan atrofdagilar bilan bir qatorda o'zini ham bir xilda qabul qilishdir. Zo'ravonlik va manipulyasiyaga qarama-qarshi bunday o'zaro ta'sir etish boshqa inson uchun qadrlil bo'lgan ichki qadriyatlar, hayotning mazmunini, his-hayajonlariga hurmat bilan qarashni

va ularni to'g'ri qabul qilishni aks ettiradi. Bu haqiqiy etuk, asl pozitiv tolerantlik bo'lib, «A» va «B» tipdagi tolerantliklarga nisbatan inson haqiqatini chuqurroq va to'liqroq anglashga asoslanadi. Bolalar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatdagi o'zaro sabrsizlik o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, bu kattalarning sabrliligi, ya'ni tolerantligi oqibatidir [4].

Shunday qilib, tolerantlik insonning o'z asliyatini ifodalash shakllarining turli-tumanligini hurmat qilish, qabul qilish va to'g'ri tushunishni bildiradi. Tolerantlik – turfa xillikdagi uyg'unlikdir. Insonning bu xislati shaxsning insonparvar tabiatidan darak beradi va atrofdagilarga munosabati bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, tolerantlik bir-biridan farq qiladigan dunyoqarash, turlicha qadriyatlar tizimi, turfa fe'l-atvor stereotiplariga ega insonlar o'rtasida insonparvar munosabatlarga erishishga intilishdir.

Adabiyotlar:

1. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности. – СПб.: Изд-во, СПбГУ, 2005. – С.120.
2. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
3. Bafayev M.M. Tolerantlikning tarixiy-falsafiy va psixologik ildizlari. – “Pedagogika” jurnali. – № 1. – Toshkent, 2023. – B.66-70
4. Ismoilova N.Z., Abdullayeva D.U. Ijtimoiy psixologiya: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2013. – 168 b.
5. Магомедова Е.В. Толерантность как принцип культуры. Ростов-на-Дону, 2000. – С.46-60
6. Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология: учебное пособие для вузов / Л. Г. Почебут. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2023. – 279 с.